

Interdisciplinaire samenwerking bij het editeren van domein overschrijdende correspondenties

Marijke van Faassen en Ton van Kalmthout

Lange tijd hebben letterkundigen en historici in Nederland bij het editeren van bronnen hun eigen methoden gevolgd. Zelfs bij vergelijkbare uitgaven, zoals briefwisselingen, bleek er nauwelijks uitwisseling tussen beide disciplines te bestaan over de doelstelling of de opzet ervan. De kortstondige polemiek in 1989-1990 tussen historicus Gerard Hooykaas, bezorger van de brieven van de Nederlandse staatsman Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) en letterkundige Marita Mathijssen, editor van de correspondentie van de Nederlandse dichter Gerrit van de Linde alias De Schoolmeester (1808-1858), bracht weliswaar enkele principiële verschillen met betrekking tot selectiviteit en tekstconstitutie aan het licht, maar leidde voornamelijk niet tot een naar elkaar toegroeien van de editiepraktijken.¹ Historici volgden hun *Richtlijnen*, terwijl letterkundigen 'naar de letter' bleven werken.² Het samengaan van het Huygens Instituut met het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis tot het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) in 2011 bood echter nieuwe kansen voor een dialoog tussen beide disciplines. Opnieuw bleken briefwisselingen een goed startpunt te bieden.

Zoals Annemarie Kets aan de hand van Nederlandse correspondenties uit de negentiende en twintigste eeuw al eerder heeft laten zien, heeft de editiepraktijk de laatste decennia een ontwikkeling doorgemaakt

1 Ida J.A. Nijenhuis, *Bronnen to go. Institutionele bronontsluiting in het digitale tijdperk* (Nijmegen 2010), 13-14, 19; Annemarie Kets, 'Old Sources, New Challenges' (paper at the 33th Annual Meeting Association for Documentary Editing, Salt Lake City, Utah, 2011).

2 *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*. Samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis (Den Haag 1988, 6e druk); Marita Mathijssen, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap* (Amsterdam 2010, 4e oplage).

van verwetenschappelijking, professionalisering en technologische vernieuwing.³ In de meest recente fase, waarin de ICT te hulp kon worden geroepen, hebben wetenschappelijke editeurs ook steeds meer nagedacht over de mogelijkheid om niet alleen de brieven van twee of enkele correspondenten gezamenlijk te ontsluiten, maar ook complete correspondentienetwerken van verschillende briefschrijvers met elkaar te verbinden en daarmee corpora van vele duizenden brieven te formeren. Zelf heeft Annemarie Kets daartoe het initiatief genomen door, voortbouwend op eerdere aanzetten om de omvangrijke briefwisselingen van de schrijver Albert Verwey en de schilder Willem Witsen te publiceren, deze samen te brengen en verder toegankelijk te maken.

Annemarie Kets startte met een door haar geleid team van onderzoekers, stagiairs en software-ontwikkelaars uit letterkundige hoek. Na de fusie van de twee instituten formeerde ze daarnaast de projectgroep 'Interdisciplinaire netwerken rond 1900', waarin ook expertise met betrekking tot digitale en historische edities aanwezig was.⁴ Dit resulteerde, na een aantal intensieve overlegsessies, in een geavanceerde wetenschappelijke online-editie: *Brieven en correspondenten rond 1900*.⁵ Hierin staan – vooralsnog – Verwey en Witsen centraal als belangrijke cultuurdragers in Nederland ten tijde van het *fin de siècle*. De editie maakt op tal van plaatsen vonken van inspiratie zichtbaar tussen beide kunstenaars en hun correspondenten. Daarnaast geeft zij er blijk van dat zulke vonken ook oversprongen tussen de bij de editie betrokken onderzoekers en IT-specialisten, inspiratie die, zoals Annemarie Kets aangeeft aan het slot van haar bijdrage aan dit boek, hopelijk ook toekomstige geïnteresseerden zullen opdoen.

3 Annemarie Kets, 'Van vriendendienst naar wetenschap. Edities van 19de- en 20ste-eeuwse correspondenties nader bekeken', in: Theo Janssen en Ton van Strien (red.), *Neerlandistiek in beeld* (Amsterdam-Münster 2013), 387-396. Zie ook Annemarie Kets en Ben Peperkamp (red.), *Brieven!*, themanummer van: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 124 (2008) 3.

4 Zie voor de samenstelling van de pilotgroep: https://www.huygens.knaw.nl/correspondenties-rond-1900_expanded. Deze webpage en de volgende pages die in deze bijdrage worden genoemd zijn geraadpleegd op 27 juli 2017.

5 <https://www.huygens.knaw.nl/correspondenties-en-brieven-rond-1900>.

Verwey en Witsen voerden hun correspondentie aan het eind van wat wel is aangeduid als de 'great age of letter-writing', die zich ruwweg voltrokken heeft tussen 1700 en 1918.⁶ Vanaf de vroegmoderne tijd werd in de westerse wereld de brief – bij uitstek geschikt 'to speak one's thoughts at a distance'⁷ – steeds meer een egodocument, een middel voor individuele berichtgeving, persoonlijke expressie en *self-fashioning*, dat pas in de twintigste eeuw serieuze concurrentie zou gaan ondervinden van de telefoon. Als gevolg van technologische, demografische, educatieve en andere maatschappelijke ontwikkelingen nam het schrijven van brieven een hoge vlucht in de negentiende eeuw. Tekenend is de explosieve toename van instructieboeken waarbij briefschrijvers van diverse plumeau destijds te rade konden gaan.⁸

Sinds mensenheugenis zijn brieven 'probably the single-most-common genre of written discourse', in de woorden van Carol Poster,⁹ en voor de negentiende eeuw staat dat eigenlijk wel vast. In alle lagen van de bevolking werden brieven met grote regelmaat geschreven en ontvangen. Witsen en Verwey kregen de post nog vier keer per dag bezorgd, en in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw gebeurde dat nog altijd drie respectievelijk twee maal daags.¹⁰ Zo was frequent en intensief contact mogelijk met wie zich elders bevond. De brief is immers niet een op zichzelf staand document, maar fungeert per definitie als communicatie-

6 Frank Kermode and Anita Kermode (eds.), *The Oxford Book of Letters* (Oxford-New York 1995), XXIII.

7 Mary Ruefle, geciteerd door Jonathan Ellis, 'Introduction: "For What is a Letter?"', in: Jonathan Ellis (ed.), *Letter Writing Among Poets, from William Wordsworth to Elizabeth Bishop* (Edinburgh 2015), 1-16, 2.

8 Roger Chartier, Alain Boureau and Céile Dauphin, *Correspondence. Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (Cambridge 1997), 3-8 and 112-157; Willem van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 1999), 217-244; Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005), 21-52; Carol Poster and Linda C. Mitchell (eds.), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies* (Columbia, SC 2007).

9 Carol Poster, 'Introduction', in: Poster and Mitchell (eds.), *Letter-writing Manuals*, 1-6, 2.

10 G. Hogesteeger, *200 jaar Post in Nederland* (z.p. 1998), 129-130.

medium tussen twee of meer personen, deel uitmakend van een zelfde *community of practice* van brieveschrijvers en recipiënten die actief zijn in diverse, onderling verbonden netwerken. Brieven worden daarom ook wel egodocumenten met een dialoogkarakter genoemd.¹¹

Om belangwekkende brieveschrijvers in ere te houden en historisch onderzoek naar hun denken en doen mogelijk te maken, zijn, vooral sinds de Tweede Wereldoorlog, tal van briefwisselingen ontsloten en uitgegeven. Sindsdien is de brief een steeds serieuzer genomen bron voor taalhistorisch, cultuurhistorisch en ander geschiedkundig onderzoek.¹² Het gaat dan niet alleen om de brieftekst zelf, maar ook om degenen die bij de productie, verspreiding en receptie ervan betrokken waren, hun denkbeelden en activiteiten, en de omstandigheden waaronder hun epistolaire praktijk zich voltrok. Correspondenties stellen de onderzoeker in staat, aldus Dossena en Del Lungo Camiciotti, 'to enter a new circle, to become part of a network to which we were not meant to belong, but to which we have been granted access on account of our interest, and this enables our virtual participation in the exchanges that took place among its participants'.¹³

Een belangrijk kenmerk van bovengenoemde online-editie is de uitbreidbaarheid ervan met brieven uit andere correspondentienetwerken, niet alleen uit de tijd van Witsen en Verwey zelf, maar ook uit vorige en volgende tijdvakken en uit andere sferen dan het artistieke domein. Zo laten de eerste visualisaties van de domeinclassificatie die de projectgroep ontwikkelde zien, dat het aantal correspondenten van Verwey dat zowel tot het politieke domein als dat van de letteren gerekend kan

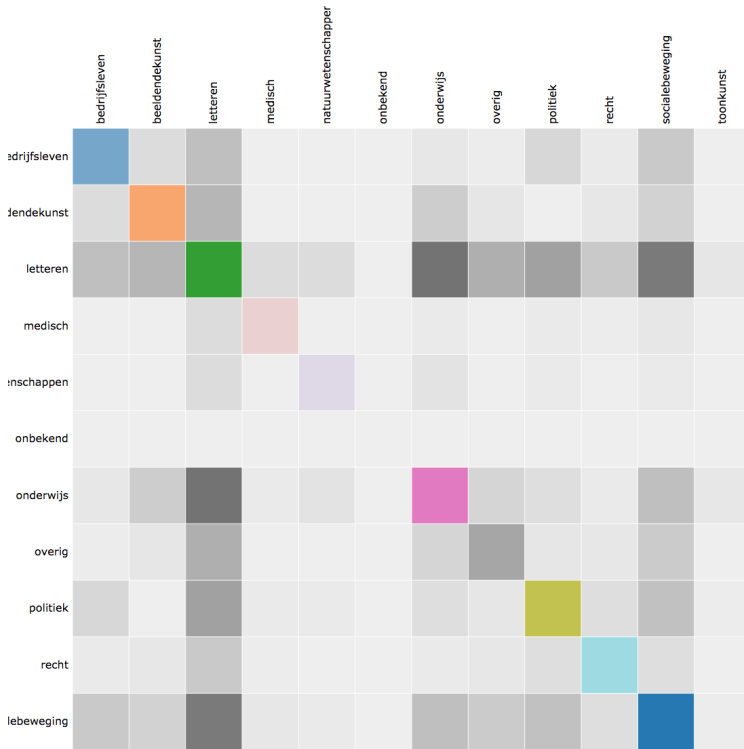
11 Hans de Valk en Gerard Schulte Nordholt, *Repertorium van egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de negentiende eeuw*, 'Inleiding'. <http://resources.huylgens.knaw.nl/egodocumenten/inleiding#egodocumenten>.

12 Vgl. Rebecca Earle, 'Introduction: Letters, Writers and the Historian', in: Rebecca Earle (ed.), *Epistolary Selves. Letters and Letter-Writers 1600-1945* (Aldershot etc. 1999), 1-12, 10.

13 Marina Dossena and Gabriella Del Lungo Camiciotti, 'Introduction', in: Marina Dossena and Gabriella Del Lungo Camiciotti (eds.), *Letter Writing in Late Modern Europe* (Amsterdam-Philadelphia 2012), 1-12, 1.

worden, aanzienlijk is. Ook de combinatie letteren-sociale beweging scoort hoog.

Netwerk Verwey co-occurrence¹⁴

Een koppeling met de briefwisseling van iemand zoals de oud-liberale politicus W.H. de Beaufort, een tijdgenoot van Witsen en Verwey, brengt eveneens interessante connecties aan het licht. Afgaande op zijn dagboeken lijkt De Beaufort weinig te hebben opgehad met de Beweging van Tachtig. Op 15 maart 1913 laat hij zich laatdunkend uit over 'Gorter en anderen zijner bentgenooten':

¹⁴ Visualisatie gemaakt door Rik Hoekstra met d3.js.

De reedeloze gedichten [...] worden bewonderd zonder dat men die begrijpt, alleen om de welluidende klanken en eigenaardige woordverbindingen. Een volgend geslacht zal zeer vermoedelijk met dit alles den draak steken.¹⁵

Verwey en Witsen zijn hem zelfs geen vermelding waard. De omvangrijke briefwisseling die hij heeft nagelaten blijkt echter een aantal correspondenten te bevatten, die ook voorkomen in de netwerken van beide kunstenaars. Ze vormen verbindende schakels en laten tegelijkertijd de correspondenten in hun verschillende hoedanigheden zien. De onderzoeker wordt op deze wijze voorzien van nieuwe context. Zo was mr. A.R. Arntzenius voor De Beaufort vooral griffier van de Tweede Kamer, die zich vanwege zijn werkzaamheden voor de Grondwetscommissie-J. Heemskerk Azn. (1883-1884) ontwikkelde tot een belangrijke *sparring partner*, toen De Beaufort jaren later zelf voorzitter werd van een dergelijke commissie tot Grondwetsherziening.¹⁶ Voor Witsen was Arntzenius gewoon 'Bram', zijn zwager, die na een tweede huwelijk met zijn zus Cobi in de familie was gekomen en die niet alleen zeer onderhoudend over familie zaken schreef, maar hem in moeilijke tijden ook een hart onder de riem stak.

Met het netwerk van Verwey bestaan er zo mogelijk nog interessanter connecties. De Beaufort was de enige behoudende minister in het verder progressief liberale kabinet-Pierson (1897-1901), waarin ook de maatschappelijk geëngageerde ingenieur Cornelis Lely zitting had. Correspondenten als Lely of de liberale econoom Willem Treub vormen schakels naar de meer technocratische kant van Verweys netwerk, waar toe bijvoorbeeld ook ingenieur Isaac Pieter de Vooy behoort.

15 J.P. de Valk en M. van Faassen (eds.), *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, RGP Kleine Serie 73-74 (Den Haag 1993), 586. <http://resources.huygens.knaw.nl/dagboekbeaufort>.

16 Zie de online-editie *Grondwetscommissies 1883-1983*: <http://resources.huygens.knaw.nl/grondwetscommissies/onderzoeksgids/gids/commissies>.

Koppeling van de genoemde correspondentienetwerken zal dus nieuwe knooppunten blootleggen van diverse 'domeinoverschrijders'. Dergelijke groepen experts staan recentelijk sterk in de wetenschappelijke belangstelling, omdat ze door hun sociale engagement tot na de Tweede Wereldoorlog bepalend zijn geweest voor de vormgeving van Nederland als verzorgingsstaat.¹⁷

Dit boek bundelt de (bewerkte) bijdragen aan het symposium *Brieven en correspondenten rond 1900*, gehouden op 25 november 2016 in het Trippenhuis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in Amsterdam. Het symposium markeerde zowel de lancering van de gelijknamige brieveneditie als het afscheid van Annemarie Kets van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. De bijdragen weer spiegelen deze dubbele doelstelling op uiteenlopende manieren. Sommige zijn meer persoonlijk, andere meer beschouwend, maar samen belichamen ze de interdisciplinariteit die Annemarie heeft gerealiseerd, zowel in de projectgroep als in de inhoud van de editie.

Classicus, filosoof en wetenschapshistoricus Gerlof Verwey, kleinzoon van de dichter, en planoloog Peter Paul Witsen, achterkleinzoon van de schilder, openden het symposium met het voorlezen van twee briefjes die Verwey en Witsen elkaar schreven. In hun bijdragen gaan ze dieper in op hun familiebanden met beide kunstenaars. De Amsterdamse Montelbaanstoren, geëtt door Witsen, wordt door de lens van de planoloog verbonden met de Montelbaanstoren uit het Amsterdam van nu. Peter Paul Witsen typeert zijn overgrootvader als 'wereldburger in tijden van nationalisme'. Hoe dicht kan een briefwisseling ons bij het

17 David Baneke, 'Synthetic Technocracy, Dutch Scientific Intellectuals in Science, Society and Culture, 1880-1950', in: *The British Journal for the History of Science*, 44 (2011) 1, 89-113, 107-108; Peter Rodenburg, 'Ingenieurs van de samenleving. De opkomst van het technocratisch denken in de Verenigde Staten en Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014), 271-292; Pieter Huijgens, "'Een gezamenlyk geesteswerk'. Isaäc Pieter de Vooys als "Minister van Arbeid" van *De Beweging*', in: *Zacht Lawijd* 15 (2016) 1, 69-91.

heden brengen? Voor Gerlof Verwey vormde een gesprek met zijn zoon over het hedendaagse Europa in crisis de aanleiding om dieper in te gaan op de innerlijke verwantschap die Albert Verwey voelde met het werk van vader Constantijn en zoon Christiaan Huygens. Evenwicht blijkt daarin een kernbegrip.

Het boek vervolgt met twee bijdragen over editeren. Annemarie Kets bespreekt in haar bijdrage 'Post uit het verleden' de totstandkoming en de zoekmogelijkheden van de digitale editie *Brieven en correspondenten rond 1900*. Letterkundige Leo Jansen beziet in 'Het wordt snel vroeger' de editiewetenschap in het licht van de technologische en methodologische ontwikkelingen van het huidige digitale tijdperk. Hij benadrukt dat we ons nog in een overgangstijd bevinden, waarin het omdenken van papieren boek naar *digital born* editie nog niet is voltooid.

In de drie daaropvolgende bijdragen staat Albert Verwey als persoon en dichter centraal. Historica Madelon de Keizer gunt ons in 'Albert Verwey, een correspondent van formaat' een kijkje in het atelier van de biograaf. Ze eindigt met een aantal behartenswaardige observaties naar aanleiding van de editie. Zo problematiseert ze het begrip 'sleutelfiguur' en pleit ze ervoor Verwey en Witsen niet te veel a priori als zodanig te beschouwen. Ook waarschuwt ze voor een te sterke verabsolutering van het belang van de periode rond 1900 en wijst ze op de historische continuïteit van bepaalde culturele en politieke ontwikkelingen. Letterkundige Mathijs Sanders belicht de internationale contacten van Verwey. In 'Albert Verwey – Europa in brieven' gebruikt hij het digitale corpus om op zoek te gaan naar nieuwe inzichten in de relatie tussen Verwey en de Duitse dichter Stefan George. Evenals De Keizer wijst hij op de historische continuïteit die er bestond tussen *belle époque* en interbellum. Dergelijke overwegingen kunnen een beredeneerde uitbreiding van het correspondentienetwerk ten goede komen. Neerlandicus Rob van de Schoor laat zien dat onderzoek naar correspondenties en tekstinterpretatie elkaar kunnen aanvullen. In 'Ik, ik, ik, wie is ik?' vergelijkt hij de 'ik'

in poëzie en brieven van W.L. Penning jr. (pseudoniem M. Coens) en laat hij zien op welke wijze de lyrische ik overeenkomt met, maar ook af kan wijken van de epistolaire ik van dichter-briefschrijvers.

Tot slot raakt Peter de Bruijn in zijn afscheidswaord namens de collegae nog even aan de archeologische discipline door terug te keren naar de prehistorische tijden van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities in Den Haag, één van de voorgangers van het tegenwoordige Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, waar schaar, lijmpot en typemachine de enige werktuigen waren die een editeur ter beschikking stonden. Het illustreert treffend de fundamentele ontwikkeling van het editievak die Annemarie Kets nadien heeft meegemaakt, een ontwikkeling die zijzelf mede heeft vormgegeven tijdens haar loopbaan.